

Tál. Felsőbánya

asszonnyal adandó hozományból. A Dunántúl több táján – az Őrségben, a baranyai katolikusoknál – azonban még a század közepén is fontos része a menyasszony hozományának. Legtovább a palóc vidékeken tartották fontosnak, hogy az ácsolt szekrény ne hiányozzon a menyasszony kelengyéjéből.

Az ácsolt ládánál újabb, korszerűbb tárolóbútor volt az asztalos készíttette festett, tulipános láda, amely virágkorát a 18. században élte. Ez is a menyasszony kelengyéjének részévé vált, megrendelői és készítői díszítésében igyekeztek követni a változó stílusáramlatokat. A század második felére azonban jórészt divatjamúlttá váltak. Két újabb bútortípus szorította ki ezeket a használatból.

A ruhásszekrény csak igen későn terjedt el a magyar parasztság körében: a 18. századi árszabásokban meg sem említették. Virágos festésű példányai a 19. század első felében kelengyebútoroként szolgáltak, divatjuk azonban a 19. század közepére lehanyatlott.

A fiókos szekrény a 18. században jelent meg a magyarországi úri és polgári lakásokban. Paraszti használatáról a 19. század elejéről az ország egymástól távoli pontjairól van tudomásunk, tehát gyorsan terjedt.

Az ülóbútorok közül a kifelé ívelő karfájú fakanapék reprezentatív ülóbútoroként való térnyerése már a 19. század elején elkezdődött. Az asztalosmesterek a lakásberendezési hagyományokhoz igazítva készítették sarokkanapé formában is, vagy ládát alakítottak ki az alján, ha a korábbi évszázadban kedvelt padládát kellett felváltania.

TÁPLÁLKOZÁS

A felső társalmi rétegek a 18. században elhagyták a köles és az árpa élelmiszerként történő fogyasztását, a kukoricaliszt és -dara felhasználását pedig be sem vezették. A parasztság a kukoricát elsősorban élelmiszerként fogadta el. A 18. században viszont többszöröződnek a paraszti kása-ételek formái, ami azért meglepő, mert a főtt tészta fogyasztása is ebben a században terjedt. A gabona fogyasztásának legfontosabb formája a magyar parasztságnál az újkorban a kenyér. Főétekezéseken főtt és meleg-ételekhez és kiegészítő étkezés alapjaként is szolgált. A parasztkultúrában egyes régiókban olyan ételekhez is ettek kenyeret, amely étel kapcsán más tájon a kenyérfogyasztás fel sem merült. Így az Alföldön a tésztafogyasztáshoz, de az igazi főtt tésztafogyasztáshoz is kenyeret ettek.

Az itáliai eredetű főtt tészta a magyarországi parasztokhoz a 17. században jutottak el. Befogadásuk, terjedésük időszaka a 18. század. A magyar táplálkozáskultúrában a főtt tészta az egykori húsnélküli napok (szerda, péntek, szombat) ételei maradtak. A 19. század utolsó harmadában mintegy 60 kg/fő évi átlagos tésztafogyasztással számolt a statisztika. A tarhonya első em-

Butykosok. Mezőtúr

lítése a 18. század végéről valók, a 19. század első felében pedig már alföldi jellegzetességként tartották számon. Elsősorban tésztafőzést főztek belőle.

A húsfogyasztás mennyiségének becslése a táplálkozástörténeti kutatások egyik legvitatottabb kérdése. Pontosán értelmezhető adatok hiányában csak jelzésértékű lehet az a tény, hogy a 18. század folyamán a katonák fejadagja napi egy font (mintegy 0,5 kg) hús. 1846-ban egy francia kutató, Frederic Le Play részletes feljegyzéseket készített egy, a Heves megyei Hatvanban élő negyedtelkes jobbágycsalád életkörülményeiről. Ennek a családnak az egyévi átlagos hús- és halfogyasztása mintegy 74 kg/fő volt. Mintegy negyven évvel később készült statisztika szerint az országos átlag 33 kg/fő évente. A 19. század folyamán tehát a húsfogyasztás lehetősége egyre szélesebb társadalmi rétegek számára szűkült be. A baromfihús a paraszti rétegeknél csak ünnepnapon került az asztalra, míg a hétköznapi baromfifogyasztást a felsőbb társadalmi rétegek státuszszimbólumaként értékelték. Juhhúst csak a juhtartó vidékeken, főleg az Alföldön fogyasztottak, a Dunántúlon szinte egyáltalán nem. A marhahúsfogyasztás túlsúlya a 19. századra megszűnőben volt, mintegy harmadát tette csak ki az egész évben elfogyasztott húsmennyiségnek.

A 19. században a főétkezéseken heti három napon – kedden, csütörtökön és vasárnap – fogyasztottak húst. A leggyakoribb elkészítési mód a főzés volt, friss és tartósított (füstölt) húst egyaránt főztek, rendszerint egytálételben. Az ünnepi étkezéseknek, így a lakodalmaknak is állandó fogása volt a savanyú káposztából és húsból készült egytálétel. Ezt fokozatosan szorította ki a töltött káposzta, illetve az Alföldön a pörkölt. A friss marha- vagy baromfihúsból, zöldséggel főtt húsleves, amelybe aztán tésztát is főztek a 18. században vált ismertté a parasztság körében. A hús sütése viszont általában meglehetősen ritka volt. Kivétel ez alól a Közép-Dunántúl, ahol kisebb liba-, illetve malacsütő kemencét raktak a konyhában, egyes tájakon a fazekasok kacsasütő tepsiket is készítettek.

Az ételeket egy nagyobb közös tálból fogyasztották. A személyenként külön használt étkezőtányér a 19. század közepétől kezdett terjedni először az alföldi városok módosabb nagygazdáinál. A paraszt-

Tálatartó figura,
Hódmezővásárhely, 1871

Az álmosdi Kölcsey-kúria
konyhájának részlete

Pest megyei parasztnők cífraszűrben.
Színezett rézmetszet, 1816

palócok · Szűkebb értelemben a Mátra és a Bükk északi lábainál, illetve az Ipoly völgyében élő magyar népesség neve. A 19. század elejétől a fogalmat – a nyelvjárási és a néprajzi rokon vonások alapján – kiterjesztették a Vágtól az Ipoly folyásáig terjedő terület lakosságára. [FZ]

Debreceni köznép.
Színezett acélmetszet, 1837

ság körében a fából készült kanál volt a legfontosabb evőeszköz a 19. században. Az asztali terítéken kés nem volt, a férfiak az állandóan maguknál hordott kést használták az étkezésnél. A villa használata pedig sok helyen a 20. század újítása.

AZ ÖLTÖZKÖDÉS EGYES ÚJ ELEMEL A 19. SZÁZADBAN

A 18. századi európai parasztság öltözködésének jellemző anyaga volt a vászon. Ebbe a távolabbi összefüggésbe illeszkedik az a tény, hogy a vászongatyát a nyári félévben felsőruhaként kezdték viselni. A század végén azonban a vékony gyolcsból ráncolt bő gatyák keltették feltűnést a tőlünk nyugatabbra fekvő országok ekkor már pantallót viselő polgárságában. Ebből alakult ki a magyar nemzeti karaktert megjelenítő puszta pásztor képe.

A 19. században vált jellegzetes ruhadarabbá a cífraszűr. A díszítmények eredetileg a varrások megerősítésének szándékával keletkeztek, azonban hamarosan önálló életre keltek. A 18. század végén a vármegyék már erőteljesen tiltották a posztóval vagy kivarrással felcífrázott szűrőket. A hímzett szűrők parasztnői stílusa a szabadságharc bukása után, az önkényuralom éveiben telt meg nemzeti tartalommal, amikor emiatt tilalom alá is vetették készítését.

A 19. század kedvelt ruhadarabja volt a dolmány. Sikere összefüggött azzal, hogy a század elején, a nemzeti öntudatosodás korában könnyen korszerűsíthető, a párizsi divatlapokból kinézett ruhavonalakhoz közelíthető volt. A dolmány alakváltozásai ellenére megmaradt magyar ruhának, amiben a szabás egyes elemei mellett a díszítésnek volt szerepe.

A női viselet számos eleme is jelentős változásokon ment át. Általában elmondhatjuk, hogy a női viseletdarabok elkészítésében egyre növekedett a gyári előállítású, a kereskedelemben forgalmazott kelmék szerepe.

A számos különböző kendő közül a 19. század elejére annyira általánossá vált a vállkendő, hogy ahol hiányzott a viseletből, ott a lelkipásztorok szorgalmazták viselését. A felsőttesten viselt női ruhák közül a blúzszerű ujjasok csak a 19. század közepétől terjedtek. Ez a női parasztviselet polgárosodásának kifejezője is volt.

A subát a 18. század elejétől kezdve viselték az Alföld egyes tájain (Hajdúság, Nagykunság), valamint a Mátraalján. Leginkább az

időjárás viszontagságainak kitett pásztorok körében volt kedvelt. A 18. század közepétől a szücsök a subák bőrének finomabb kikészítésére, csávázására törekedtek. Az ilyen bőrből szabott, irharátéttel, hímzéssel díszített subák azonban már nem a paraszti társadalom legalsó rétegében lévő pásztorok, hanem gazdáik számára készültek.

A török eredetű lábbeli, a csizma a 15–16. század fordulóján jelent meg Magyarországon. A sarkantyús csizma divatja a 18. században hódított, annyira, hogy a hatóságok igyekeztek tiltani tőle a parasztságot. A 19. század elején már sajátosan magyar viseletnek számított, mert míg Nyugat-Európában csak a katonai öltözetekhez vagy egyes munkákhoz viselték, Magyarországon minden társadalmi rétegben közkedvelt volt, annyira elterjedt, hogy az egész esztendőre elszegődött cselédek bérében is jelen volt az egy pár új és egy pár „fejelés” csizma.

A MAGÁNÉLET KERETEI

CSALÁD ÉS HÁZTARTÁS

A népszámlálások és más összeírások alapján rekonstruálható, hogy melyek voltak az iparosodás előtti társadalom jellemző családmmodelljei, hányan és kik éltek egy fedél alatt.

Az 1787-es népszámlálás idején az átlagos háztartásban 5,28 fő lakott együtt. A népesség többsége szülők és nem házas gyermekek alkotta egyszerű családban élt. A nagycsaládi együttélés csak az ország délkeleti részét és Baranya megyét, valamint a Felvidék középső részét jellemezte, de más vidékeken is sokan megtapasztalták az életciklus egy-egy szakaszában a többgenerációs együttélést.

Az együttélési szokások a 18–19. században nem voltak mozdulatlanok. A háztartások nagysága és bonyolultsága általában nőtt: az 1828-as összeírás idején országos átlagban már hatan éltek egy háztartásban. Az egyszerű családos háztartások által jellemzett terület összeszűkül.

Az együttélési formák alakulásában a gazdasági kényszer mellett kulturális tényezők, hagyományok is szerepet játszottak. Ennek következtében egyazon régió különböző nemzetiségeit egészen különböző háztartástípus jellemezte. A németeknél egyértelműen a nyugat-európai, egyszerű családmmodell, míg a délszlávoknál a nagycsalád uralkodott.

A magyar etnikum egyes csoportjaiban, például a **palócoknál** a kulturális hagyományok is a nagycsaládi együttélés irányába hatottak. Ugyanakkor egyazon régióban is különböztek az egyes rétegek viszonyai. A nagy létszámú, bonyolult összetételű háztartások inkább a jobb módú jobbágyparasztoknál fordultak elő, a földnélküli rétegeknél jóval ritkábban.

A kiscsaládokat a rokonsági tudat szálai kapcsolták nagyobb egységekbe, mely minden társadalmi rétegben igen elevenen élt. Megőrzéséhez a hagyomány parancsain túl közvetlen érdekek is fűződtek. Ilyen lehetett a társadalmi pozíció védelme: a birtoktalan nemesnek tudni kellett, melyik rokon őrzi a nemeslevelet, ősiségi jussának érvényesítése érdekében ismernie kellett a lezármazási vonalat is.

A rokonság ápolására a parasztlak is nagy súlyt helyeztek, főleg a vérrokonságéra, de a házassági (sógorsági) és a választott rokonság (keresztkomaság) is erős köteléknek számított. A rokonságot legalább három nemzedékre visszamenően számon tartották.

FÉRFIAK ÉS NŐK

Az iparosodás előtti társadalomban mások voltak a nemek közti arányok, mint ma. Az újszülöttek között ugyan, kortól és társadalomtól függetlenül mintegy 6–8 százalékkal több a fiú, az össznépességen belüli férfitolbblet viszont már kifejezetten a hagyományos társadalomra volt jellemző. A nők halandóságát ráadásul jelentősen növelte a szülésekkel összefüggő magas halálozásuk.

A nemek helyét, szerepét a családi és társadalmi munkamegosztásban, egymáshoz való viszonyukat írott és íratlan szabályok sora rögzítette. A hagyományos magyar család apajogú volt. Az apát illette meg a családfő tiszte, ami szinte korlátlan hatalmat adott a család többi tagjával szemben. Ő gondoskodott a családtagok eltartásáról, képviselte őket a külvilág előtt, határozott pénzügyekben, házassági ügyekben.

Fűred vidéki lányok.
Színezett rézmetszet, 1816

Nő csipkegallérral. Borsos József olajfestménye, 1854

fiúsítás • Fiúörökös hiányában királyi engedéllyel, a leányok „fiúsításával” lehetővé vált, hogy a lányok örököljék a csak a férfiak számára adományozott nemesi birtokot. [FZ]

endogámia • A nemzetségen vagy településen, illetve bizonyos csoporton (vallási, etnikai) belüli házasság kötelezettsége. [FZ]

Brunszvik Teréz grófnő (1775–1861) • A magyarországi óvodai és nevelés úttörője. 1828-ban Budán Angyalkert néven megalapította az ország első óvodáját. Kezdeményezésére Pest-Budán kézimunkaiskola, illetve úgynevezett szorgalmiskola alakult árva gyermekek számára. [FZ]

Teleki Blanka grófnő (1806–1862) • A magyar nyelvű nőne-

velés egyik úttörője. 1846-ban Pesten nőnevelő intézetet nyitott olyan leányok számára, akik magyar nyelven magasabb fokú műveltséget akartak szerezni. A szabadságharc alatti és utáni tevékenysége miatt többéves börtönbüntetést szenvedett Kufsteinben. [FZ]

Karacs Teréz (1808–1892) • Tanfőnök, író, a nőnevelés egyik úttörője. 1846-ban Miskolcon alapított demokratikus szellemű leánynevelő intézetet. [FZ]

Bezerédj Amália (1804–1837) • Író, a reformpolitikus Bezerédj István felesége. Férjével hidjai (Tolna megye) birtokukon „kisiskolát” (óvodát) állítottak jobbágyaik gyermekei számára. *Flóri könyve* című műve a reformkor legsikeresebb gyermekkönyve volt, számos kiadást ért meg. [FZ]

Az egyes munkafajták élesen elkülönültek nemek és életkorok szerint. A paraszti családban a családfő és nagyobb fiai végezték a szántóföldi munkákat, a fuvarozást, a nagyállatok ellátását. A feleség dolga a ház, a lakás és a környezet rendben tartása, a kisebb gyermekek nevelése, az ételek elkészítése, a kert művelése, az apróbb állatok gondozása és a szövés-fonás volt. A másik nem munkájának végzését illetlenségnek tartották, a női munka pedig alacsonyabb rendűnek számított. Amíg a földművelés csaknem kizárólag gabonafélék termesztéséből állt, a nő csak kevés esetben, aratáskor vagy szénagyűjtéskor vett részt benne. Az új mezőgazdaságra jellemző kapásnövények elterjedése a női munkaerő fokozott igénybevételével járt.

A nők lehetőségei csak bizonyos élethelyzetekben tárgultak ki, elsősorban özvegyekre jutásukkor. Az özvegy nő gyermekei nagykorúságáig benne ült férje birtokában, teljes hatáskörrel és gyakran sikerrel vezette a gazdaságot. A nemes özvegy a családot megillető politikai jogokat is gyakorolhatta képviselője útján. A férfiágon kiháló családokban a lányok **fiúsításával** hártották el a magszakadást, és a birtokoknak a koronára háramlását. A céhes polgároknál az özvegy a kezére jutott műhelyt vagy üzletet ritkán vitte maga tovább: általában új házasságot kellett kötnie, többnyire a mesterség folytatására képes segéddel vagy mesterrel.

A párválasztásban legtöbb helyen felismerhető a társadalmi zártság. A nemesek a birtokra és a család tekintélyére nézve is magukhoz illőt kerestek házastársul. Még a városlakó nemesek is ritkán kötöttek házasságot polgárokkal. A *suba subával*, *guba gubával* közmondással kifejezett törekvés a társadalom minden rétegének párválasztását jellemezte.

Az **endogámia** általában települési vonatkozásban is érvényesült: előnyben részesítették a helyieket vagy bizonyos szomszéd településeket. A vallási és etnikai endogámiára való törekvés tovább szűkítette a lehetséges házastársak körét. A sokféle korlátozás végül a rokoni szálak kibogozhatatlan hálóját eredményezte.

A házassági jog 1895-ig teljesen egyházi fennhatóság alatt maradt. A válást csak a protestáns egyházak engedélyezték, de ezzel a lehetőséggel híveik csak elenyésző számban éltek.

A reformkor társadalmi mozgalmában aktív szereplőként is találunk nőket, és a nőnevelés témája is felbukkant a közgondolkodásban. A nők először a hagyományos női szerepekkel összeegyeztethető pályákon, elsősorban a nevelésügy területén léptek ki a magánélet köréből. Az óvodaalapító **Brunszvik Teréz**, a leánynevelés úttörője, **Teleki Blanka** és **Karacs Teréz**, a gyermekkönyvíró **Bezerédj Amália** tevékenységének a társadalom modernizálását szorgalmazó férfiak is elismeréssel adóztak. Az olyan megnyilvánulások azonban, amelyek a nők egyenlőségét, az egyetemi tanulás lehetőségét, netán politikai jogokat követeltek, egyelőre mo-solyt fakasztó különönségnek számítottak.

MENTALITÁS

AZ IDŐFELFOGÁS

A modern társadalom életének ritmusát az óra szabályozza. Ezzel szemben a hagyományos társadalmat a feladatorientált időfelfogás jellemezte: az élet ritmusát az elvégzendő feladatok sorrendje, logikája, időszükséglete határozta meg.

A kisebb közösségekben, ahol a munkamegosztás alacsony szinten állt, kisebb szerepe volt az idő pontos felosztásának. Az agrárnépesség életének ritmusát elsősorban a természeti tényezők váltakozása határozta meg, így az meglehetősen szabálytalan volt. A feladatoktól függően változott a munkavégzés jellege: az év az intenzív munka és a semmittevés váltakozásából állt. A munkavégzés ideje nem mindig különült el élesen a más tevékenységekre fordított időtől. A pihenésre szánt idő elkülönítését sokszor rítusok, vallási vagy népi szokások is erősítették.

Az élet ritmusát három nagyobb ciklus körforgása határozta meg: a napé, az esztendőé és az emberi életé. A napi ciklus hosszát és a munka intenzitását az évszak, illetve az ahhoz kötődő munka jellege szabta meg. A nap kezdete és vége a Nap keléséhez és nyugvásához igazodott, a szünetek, pihenés, étkezés hossza a feladat mennyisége, illetve az időjárás szerint változott.

Az ünnepek egyik funkciója az éves ciklus tagolása volt. Bizonyos munkák elvégzését kitüntetett napokhoz kötötték, mint legalkalmasabb időponthoz: napkelte

Oszlopos asztalióra a szüretábrázolással.
1780–1790

A fonóban. Színezett litográfia, 1855

előtt, napnyugta után, holdtöltekor, április 24-én (Szent György napján), szeptember 29-én (Szent Mihály napján). Az ünnepek többsége, alkalmazkodva a munka eloszlásához, őszi és tavasz közé esett.

A modern gazdasági szektorokban mozgó polgár, az ártermelésbe bekapcsolódott birtokos nemes és paraszt életében azonban növekvő szerepet játszott az idő. Őket már nagyobb mozgékonyabb jellemezte, határozott céllal és időbeosztással utaztak, például vásárra utaztukban nem engedhették meg maguknak, hogy napokig időzzenek a vendégeskedés kedvéért. Az idő pénz felfogás terjedésével megnőtt a gyorsabb közlekedési eszközök iránti igény, szaporodtak a gyorskocsi-vállalkozások.

Az óra a 18. és 19. század közepe között már a parasztság körében is terjedt. **Tessedik Sámuel** szerint Szarvason 1740-ben vették az első két faliorát. Egy bor-

Tessedik Sámuel (1742–1820) • Szarvasi evangélikus lelkész és mezőgazdasági szakíró; a népvételezés és a mezőgazdasági ismeret-terjesztés elkötelezett munkása. [FZ]

kaláka • Kölcsönösségen alapuló közös munkavégzés a paraszti közösségben. Rendszerint nagyobb szabású, rövid idő alatt elvégzendő feladatok esetén alkalmazták. [FZ]

sodi parasztember, Öreg Gyúker József krónikájában azt írja, hogy az első óra az 1840-es évek elején jelent meg falujában. Eleinte csak a módosabb gazdáknak futotta órára, majd az 1860-as év jó termése után sokan megvették a közben olcsóbbá is vált szerkezetet.

A HELYHEZ KÖTÖTTSÉG

A hagyományos társadalmat a szűk helyi világhoz való kötöttség jellemezte, ami alól kevesen tudtak és akartak kiszabadulni. A század első harmadában csak néhányan utaztak Pest-Budánál, Pozsonynál messzebbre; aki Bécsig eljutott, például testőrként, élete végéig mesélte élményeit. A külföldre utazás ritka, mint a fehér holló. A társadalom magasabb rétegei is – a kötelességből eredő utakat leszámítva – csak néhány megszokott, nem túl távoli helyre keltek útra: egy-egy országrész nemességének törzsfürdőjébe vagy a jobb borvidékeken, például a Hegyalján fekvő szőlőjükké, szüretre.

Kevesen – fuvarosok, diákok, kereskedők, mesterlegények, tanulmány- vagy hivatalos útra utazó nemesek – jutottak túl szűk helyi világukon. Az elzártság miatt igen erősek voltak a helyi színek, nyelvjárás, ruházat, táplálkozás, lakás, szokások terén egyaránt, a találkozás és keveredés alkalmi pedig szűkösek.

Tátrafüred. Színezett litográfia, 1861

A reformkorban már lassan változott a helyzet: a jó módú birtokosok sűrűn megfordultak Pesten, néha Bécsben. Utazás közben alig tértek be fogadóba: a rangbéliek házában az étek és a szállás ismeretlenül is járt. Nemes egyedül, inasa nélkül nem kelt útra sehová; rangja is megkívánta, meg a szokott kényelme is. Az utazás a korabeli útviszonyok között nem számított sem könnyű, sem veszélytelen vállalkozásnak. Igényesebb utas számára elfogadható szállás alig akadt az utak mentén.

EGYÉN ÉS KÖZÖSSÉG

A társadalom legfontosabb szervezete a család volt; ez végezte a nevelés, az ismeretátadás, a munka megszerzésének, az öregek gondozásának feladatát. A kis-család erejét meghaladó vállalkozások esetében a gondosan számon tartott rokonságra, atyafiságra számíthattak. Az utazás és a társasági élet is (főként a nemesség-nél) a rokoni kapcsolatokra épült. Ez a kör egészült ki az önként választott személyes kapcsolatokkal, de ezeket is igyekeztek a rokonság szálaival erősíteni: házassággal vagy keresztszülőség, komaság létesítésével. A segítség alkalmi formája volt a paraszti **kaláka**.

Elsősorban a fiatalok alkottak életkori alapon csoportokat. A falusi leánybandák inkább laza társaságok voltak, a legényegyletek viszont sok helyütt a község által is elismert, sőt a rendfenntartásban is felhasznált szervezetekké váltak. Tagjai legénybírókat választottak, aki ügyelt a fiatalok viselkedésére, mulatságaik rendjére, de még érdekeik védelmére is.

Fontos kapcsolati rendszert alkotott a szomszédság. A segítség, ügyelés kötelezettsége az egymást nem szíve-lő szomszédok között is fennállott, viszont a szomszédokat bizonyos előjogok (elővásárlási, öröklési, a használatlan föld esetén foglalási jog) is megillették. A városokban sok helyen tízes-százias szervezetek, utcakapitányságok vettek részt a rend fenntartásában, ügyelésben és egymás segítségében.

A kézműipar szakmai szervezetei, a céhek társadalmi feladatokat is elláttak. A gazdasági tevékenység szabályozása mellett fontos segélyező és fegyelmező szerepük volt a tagjaik családi viszonyainak és válsághelyzeteinek rendezésében. A városok középkori önvédelmi kötelezettségeinek emlékét őrizték a lövészegyletek és polgárőrségek, amelyek e korban már elsősorban a társas élet: a parádék és bálók szervezésében buzgólkodtak.

Az egyházi szervezetek leginkább az önkormányzattal rendelkező protestánsok esetében voltak fontosak. Náluk gyakran fonódott össze az egyházi és világi község vezetése, képviselőtestülete, illetve előljárósága. Az egyházközség katolikus helyeken is betöltött szociális gondoskodó és erkölcsi ellenőrző szerepet. Főleg városokban működtek a felekezeti alapon szervezett temetkezési és segélyegyletek, amelyek tagjaik tartós betegsége, illetve halála esetén állták a költségeket.

A 19. század első felében megjelentek a társadalom

Ebédlőterem a pesti Redoute-ban.
Színezett litográfia, 1837

önszerveződésének modern, polgári formái is. A legáltalánosabb szervezeti forma az egyesület lett, amelyek alapítása a reformkorban vált szinte „divattá”. Egyes egyletek, mint az Akadémia, privilégiummal vagy törvénnyel közjogi megerősítést is nyerhettek.

Az egy célra alakult egyletek között ki kell emelnünk a szociális gondoskodás szervezeteit. A rendi keretek bomlásával e feladatok ellátatlanul maradtak, és a helyi ismerős közegekből, rokonságból kiszakadtak nem számíthattak segítségére. Mások maguk kívántak új módon, előrelátóan gondoskodni magukról. Ezt a célt szolgálták a segélyező és biztosító egyesületek, amelyek nem üzleti céllal jöttek létre, hanem segélypénztárak gyanánt. Ilyenek voltak a nyugdíj-, a betegségi, az özvegyi, árvasági és temetkezési segélyegyletek.

Az egyes szakmák vagy tudományok művelőinek első modern szervezetei is létrejöttek. Az orvosegylet, sebészegylet, a Természettudományi Társulat mellett a hazai tudományosság legfőbb intézménye, az Akadémia is egyletként szerveződött meg. A gazdasági egyesületek és az Iparegylet a gazdálkodás, az ipar és a szakoktatás fejlesztését tűzték célul. A Védegylet a magyar ipar piacának védelmére alakult, de az ellenzéki párt csírájává is vált.

A művelődés céljait számos egyesület szolgálta. A diáktársaságok és önképzőkörök a diákság művelődési és ismeretigényét elégítették ki. Az önképzés, ismeretszerzés, tájékozódás céljait szolgálták az olvasóegyletek is. Kulturális tevékenység folytatására (dalárdák), vagy támogatására (egy-egy könyv kiadására) is alakultak társaságok. Eredetileg a művelődés elősegítésére szerveződtek meg az első, nemzeti alapon létrejött társulatok is, amelyek aztán politikai színezetet is kaptak.

Tanácskozás. Szeczlér Mihály
olajfestménye, 1860

A polgári időtöltés és a modern társas élet szabályainak elsajátítására, eszmecserére társaskörök, kaszinók alakultak, amelyek a társadalmi elkülönülés oldásában is szerepet játszottak.

A rendi társadalomban a mindenkinek a magáét élvezte. Mindenki felett a saját joga szerint, saját bíróság ítélkezett. A nemesre a *Hármaskönyvet* és az országos törvényeket, a városi polgárra a tárnoki jogot, a bányászra a bányajogot alkalmazták. Az állami bíraskodás hatáskörébe elsősorban a nemesek ügyei tartoztak. Ezek a fórumok a nem nemeseknek csak a súlyosabb eseteivel foglalkoztak; az ő bírójuk első fokon a földesúr volt, aki ezt a feladatát az úriszék, esetleg a helység bírója útján gyakorolta. Saját igazságszolgáltatással rendelkeztek a városok és a kiváltságos kerületek is.

A hagyományos társadalom életét nagyrészt íratlan jogszokások szabályozták. E szokásokat a hagyomány szentesítette, s nemzedékről nemzedékre öröklődtek. Őrzői rendszerint az idősebb férfiak voltak. 1848 előtt a magánjog területén alig léteztek olyan törvények, amelyek a társadalom egészére érvényesek lettek volna. A tételes jog ismerete igen alacsony fokon állt: a törvényeket csak a reformkorban kezdték az élő nyelveken

is kiadni, de a lakosság (jobb esetben) a kalendáriumokból szerezte ismereteit. A nép amúgy is bizalmatlanul állt szemben az állami joggal, és csak azt a részét követte, amely a saját szokásaival megegyezett. A közösség szabályait jeles alkalmakkor, például bíróválasztáskor, céhnapon, a hegyközség tavaszi gyűlésén felolvasták a többségében írástudatlan közönségnek.

Egyén és közösség viszonyában elsősorban a közösség érdekei érvényesültek. Az egyén egész élete folyamán aprólékosan kidolgozott mintákat, szabályokat követett, amelyeket a társadalom rákényszerített. E szabályok betartatásához általában nem volt szükség külön szervezetre.

Az emberi magatartást elsősorban a köznélemény ítélte meg és befolyásolta. Zsinórmértékül az szolgált, hogy az adott cselekedet összhangban áll-e a közösség által elfogadott célokkal és érdekekkel, illetve eszközökkel. A bűn fogalma tájegységek (néha falvak) és etnikumok szerint is változott, és nem feltétlenül esett egybe a tételes joggal sem.

A megkövetelt minta követését különböző eszközökkel kényszerítették ki. A kényszer formáit a bűn súlyához igazították. Aki tartósan ellenszegült a normáknak, azt általában előbb-utóbb elköltözésre szorították. Közülük az 1860-as évekig sokan végleg kivonultak a társadalomból, mert nem voltak képesek megtalálni benne a helyüket.

A köznélemény szinte mindig a nyilvánosság előtt fejezte ki ítéletét. Az elmarasztalást a vétkes tudomására hozhatták a kapcsolatok megszakításával, kibeszéléssel, csúfolással, megfélemlítéssel, jelképes temetéssel, külseje elváltoztatásával (kopaszra nyírás), macskazenével. A reformátusok legsúlyosabb büntetésként az ekléziakövetést, a közösség előtti nyilvános bünbánatot alkalmazták a 19. század közepéig. A másik, igen súlyos megtorlás az egyházi temetés megtagadása volt.

A legteljesebb hatáskörrel a faluszéke rendelkezett, élén a falusi bíróval. A személyi konfliktusok többségét helyi keretekben oldották meg. A leggyakrabban a megszegyenítő büntetéseket alkalmazták. A falvak, városok képéhez hozzátartozott a helység büntető hatalmát jelképező pellengér, kaloda vagy szégyenoszlop,

esetleg a bitófa. Nemcsak a helyi előjárók ítéletét hajtották itt végre: nevelési céllal a felső bíróságok is gyakran a tettes lakhelyén teljesítették a megszegyenítő vagy testi büntetést. A hatóságilag szervezett megalázásban a helyi társadalom általában aktívan részt vett, többnyire meggyőződésből, néha szórakozásképpen. A részegesek, a veszekedők, a keresztény nemi erkölcs ellen vétők, a tolvajok büntetése során a megszegyenítést gyakran kombinálták a megvesszőzéssel vagy botozással. Bár ezeknek a büntetési nemeknek az alkalmazását már II. József megtiltotta, a helyi jogszolgáltatás gyakorlatába ez igen lassan ment át. A 19. század első felében már megritkult a megszegyenítő büntetési formák alkalmazása, de teljesen csak a század második felében szűnt meg

Vármegyeházi rabok. Fametszet, 1870

EGÉSZSÉGÜGYI VISZONYOK

EGÉSZSÉG ÉS BETEGSÉG

A népi gyógyászat letéteményese a gyógyító ember, a tudós, a kovács, a kenőasszony volt. A bábaasszony mindennel foglalkozott, ami a gyógyítással, betegséggel kapcsolatos. A gyógyfüvek éppúgy eszközei közé tartoztak, mint a gonosz szellemek kiűzését vagy távoltartását szolgáló praktikák. Az egészséget gyakran öngyógyítással igyekeztek helyreállítani: a házi orvosszerek, népi gyógyeljárások közül a füstölést, párolást, kenést (masszírozást), teákat, paprikás pálinkát alkalmazták leggyakrabban. Az önorvoslásban az olvasni tudókat számos orvosságos könyv segítette. A nagy népszerűségnek örvendő füves gyógyászat gyógynövényeit részben orvosságos könyvekből, részben családi hagyományokból ismerték.

Az egészségügy állami szervezetének első elemei a járványok elleni alkalmi intézkedésekből ala-

kultak ki a 18. században. A felvilágosult abszolutizmus kezdte el államéreként kezelni az alattvalók egészségi állapotát. Ekkor kezdték közfeladatnak tekinteni a betegekről való gondoskodást, a környezet higiénikusabbá tételét és az egészségügyi ismeretek terjesztését.

Ekkor már minden nagyobb város tartott fenn kórházat; több helyen állították a vármegyék és működtették szerzetesrendek (főleg az irgalmasrend). Ezek általában

Patikaedények. 19. század

magnetizmus • A mágnességnek tulajdonított gyógyító erő, illetve annak felhasználása a gyógyításban. [FZ]

homeopátia • Hasonszenvi gyógy mód. A beteget olyan gyógyszerek egészen kis adagjaival kezelik, amelyek az egészséges embernél nagy mennyiségben alkalmazva a gyógyítandó betegséghez hasonló tüneteket váltanak ki. [FZ]

Hygieia. Festett faszobor, 1835

Piac a pesti Duna-parton. Színezett litográfia, 1855

kisméretű, 10–20 ágygal rendelkező intézmények voltak. Bennük, a középkori ispotályokhoz hasonlóan, nemcsak betegeket, hanem magukra maradt szegény öregeket is istápolytak. A kórházi, szegényházi és aggpoldai funkciók szétválása az 1820-as években kezdődött, de csak a 20. század elejére ment végbe teljesen. A működési költségek nagy részét jótékony alapítványok fedezték. Sok helyen a céhek befizetéseiből külön betegszobát vagy legalább néhány külön ágyat tartottak fenn a céhtagoknak.

A falusi nemesek jó része orvost csak hírből ismer. *Csömörbajban izmos kocsisa megdörgölése, mikor kornyadoz, egy cikk fokhagyma elnyelése, paprikás melegített bor vagy káposztatorzsa a biztos gyógyszerek* – írta Újfalvi Sándor. Elsősorban a magasabb körökben hódítottak a 19. század első felének orvosi divatjai: a **magnetizmus**, a **homeopátia**, valamint a laikus, gräfenbergi Vincenz Priessnitz nevéhez fűződő, állott vizes borogatással és izzasztással történő gyógyítás (priznic).

Egyes betegségek állandó jelleggel, a járványok pedig rendszeresen visszatérve folyamatosan sújtották a társadalmat. A hatalmas mocsarak és árterek melegvizei voltak a malarianak (váltóláz), amely még az 1840-es években is országos népbetegségnek számított (de különösen gyakori volt a Bánátban). Hasonlóképpen állandó veszélyforrást képezett az állatok által terjesztett veszettség, illetve a hiányos vagy egyoldalú táp-

Vízfordók a Duna-parton. Színezett litográfia, 1855

lálkozás következtében fellépő hiánybetegségek, mint a skorbut. A táplálkozási szokások, illetve az ortodox egyház által előírt sok hőjt miatt ez főleg a románok között vált tömegméretűvé.

A himlő a társadalom minden rétegét veszélyeztetete: *ritka ember volt Magyarországon, aki egyszer meg ne himlőzött volna.* A tífusz (hagymáz) szintén állandóan fenyegetett. A betegség a napóleoni háborúk idején dagadt nagyobb járvánnyá, de 1835–1836-ban és 1846–1847-ben is visszatért. Az orosz influenza évtizedenként átlagosan kétszer söpört végig az országon. A skarlát (vörheny), kanyaró (vereshimlő), szarmarköhögés, diftéria (torokgyík) nem vált tömegpusztító méretűvé, de rendszeresen felbukkant helyi járványként, és olyankor számos halálos áldozatot is követelt. A járványok ellen a szegények ingyen kapták a gyógyszereket.

Az alkoholizmus a 19. század első felében jelent meg társadalmi problémaként, a pálinkaivás elterjedéséhez kapcsolódva. Egyes vidékeken, főleg a Felvidéken már népbetegségnek számított. Az 1840-es években társadalmi mozgalom is indult az egészségügyi és morális veszélynek tekintett pálinkaivás visszaszorítására.

HIGIÉNY

A városok köztisztaságával (utcasöpítés, szemétszállítás) a 18. századtól foglalkoztak a hatóságok. Általában egy-egy utcába igyekeztek koncentrálni a vágóhidakat, illetve az olyan szennyező iparágakat, mint például a bőrfeldolgozás. A köztisztasági intézkedések azonban csak je-

lentős lemaradással követték a városok fejlődését: a pesti Duna-parton, különösen vásárok alkalmával még a reformkor elején is halmokban állt a trágya és a szemét. A földbe ásott emésztőgödörökben gyűjtött ürülék a városok talaját szennyezte, ami a kutak fertőzéséhez vezetett, gyakori tífuszjárványokat okozva. Vívezeték csak egy-két városban volt (ez is csak a közutakhoz vezetett), a többiben szűretlen folyóvizet vagy az ásott kutak vizét itták. Szőlőtermő vidékeken többnyire víz helyett is bort ittak.

Az egyéni higiénia terén is lassú, szinte csak a magasabb rétegeket érintő változásról beszélhetünk. A 18. században terjedt el a mosdómedence, a polgárságnál a törölköző és a zsebkendő, valamint a szappan használata. (Ezt általában otthon főzték, de egy-egy város, például Debrecen, Nagykőrös, Szeged szappanosai nagy körzeteket is elláttak.) A városokban az egyéni tisztálkodásban fontos szerepet töltöttek be az olcsó közfürdők, ahová a szegényebb rétegek is eljártak. A nép higiéniai viszonyait jól jellemzi a Helytartótanács körlevele 1831-ből, amely a kolera elleni védekezéséül, a kivételes helyzetre való tekintettel ajánlotta a test hetenkénti megmosását, és hogy a barmokat tartsák távol a lakóhelyiségtől.